

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:122/129+2-1:17
DOI: 10.17721/sophia.2022.19.10

Г. В. Гнатовська, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-9699-1037
e-mail: gnatovskanna@knu.ua

ОСМИСЛЕННЯ СВОБОДИ У ПРАВОСЛАВНОМУ БОГОСЛОВ'І ЙОГО ВСЕСВЯТОСТІ ПАТРІАРХА ВАРФОЛОМІЯ I

Присвячено змісту осмислення свободи в богослов'ї Вселенського патріарха Варфоломія I. Окреслено основні спрямування розроблення цієї теми в історії філософських і теологічних теорій. Розкрито загальний контекст християнського віровчення, що є джерелом у проблематиці свободи в західному світі. Вказано на альтернативні ракурси її осмислення у східних філософіях, де свобода постає, передусім, як бажана мета, досягнення якої вимагає зусиль, на протизвагу сформованому на основі авраамічних релігій тлумачення свободи дарованої Богом атрибутивної властивості людини, що є умовою як гріха, так і спасіння. Визначено специфічність сучасного тлумачення свободи в умовах домінування секулярності та виявлено актуальність позиції патріарха, що відповідає нагальним викликам, з якими зіткнулося людство в сьогоденні. Розкрито мотив "втечі від свободи" в культурах Заходу та з'ясовано причини його виникнення. Аргументовано, що позиція Вселенського патріарха Варфоломія I – приклад того, як релігія із джерела конфлікту здатна стати запорукою міжконфесійного примирення та міжкультурного порозуміння.

Ключові слова: свобода, віра, православне богослов'я, секулярність, апофатика, міжконфесійний діалог.

Складно переоцінити роль християнства в історії європейської філософії. Незалежно від оцінки впливу релігії на філософію, ми всі суголосні у визнанні її непересічного значення для розвитку останньої. Усупереч поширеному упередженню, за яким теологія – це завжди чинник "консервації" та "догматизації" думки, православне богослов'я віддзеркалює сучасність й унаочнює як глибину історичної тривалості християнської парадигми, так і новітні вершини її розвитку. Яскравим прикладом цього є доробок Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I, що у книзі "Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі" [1] не лише розкрив духовну традицію православ'я, але й виклав роздуми про можливі шляхи долання найгостріших проблем, які вимагають від людства відповідальності в дотриманні соціальної справедливості й захисті природного довкілля.

Актуальність філософського осмислення свободи аргументована, серед іншого, нагальними викликами сучасності. На жаль, оптимістичні очікування інтелектуалів щодо неминучого занепаду, маргіналізації й конструктивної трансформації авторитарних і тоталітарних режимів, зазнали поразки. Нині ми змушені визнати, що новітні інформаційні технології, які безумовно сприяють розбудові "відкритого", за визначенням К. Поппера [5], суспільства, водночас використовуються як знаряддя стеження і контролю у країнах, де відбувається посилення рис авторитаризму й тоталітаризму. Карантинні обмеження, викликані поширенням вірусу SARS-CoV-2, та дискусія щодо обов'язкової вакцинації стали об'єктивним чинником актуалізації проблеми свободи в обговореннях і суперечках, які точаться серед широкого загалу. Також одним із важливих викликів є проблема пошуку метаетичних засад міжкультурного і міжконфесійного діалогу в умовах глобалізованого світу.

Видатні представники так званої комунікативної практичної філософії К.-О. Апель і Ю. Габермас стали фундаторами актуальної й тепер проблематики суто раціонального обґрунтування моралі, що виконала б роль основи сучасного дискурсу та сформувала б критерії визначення загальнозначущих меж свободи особистості в соціумі. Ч. Тейлор у роботі "Секулярна доба" [8] означив і пояснив вплив втрати панівного становища

релігії як джерела етичної легітимності на багатогранний і складний стан західної культури загалом, визнавши його фактично ключовим чинником. Попри беззаперечність авторитету загальнолюдської раціональності в умовах панування секулярності, ті складнощі, з якими зустрілись дослідники в розробленні етичної проблематики сучасності, аргументують потрібність аналізу доробку сучасного богослов'я як імовірної альтернативи, що здатна відкрити нові ракурси та шляхи її розв'язання.

Безумовно, незмінно важливим лишається для нас шлях особистісного осмислення й осягнення свободи, що став однією зі стрижневих основ розвитку філософської думки західного світу. Складно в переліку видатних мислителів історії західної філософії від початку нашої ери віднайти того, хто б не доклав своїх зусиль до осмислення свободи відповідно до певного ракурсу її проблематизації.

Християнські теологи створили потужний і складний доробок у розв'язанні проблеми тлумачення здатності людини до гріха та її узгодження із Всемогутністю Бога і напередвизначеністю створеного Ним. Відомими є роздуми Августина Аврелія, Еріугени, П. Абеляра, Т. Аквінського. Серед мислителів східної гілки християнства згаданими є згадані Його Всесвятістю Патріархом Варфоломієм Максим Сповідник, Григорій Назіанзин, Василій Великий. Тривалість актуальності такого ракурсу в осмисленні свободи зберігає свою неперервність і нині. Ми можемо згадати роздуми Г. Ляйбніца, М. Бубера, Х. Бальтазара, Ж. Марітена та багатьох ін. Одна з найгостріших проблем християнської теології – пояснення гріха, що актуалізує як проблематику теодицеї, так і цілком приземлені питання механізмів соціальної взаємодії і їхньої етичної оцінки. Від Нового часу (зазвичай ми передовсім згадуємо вчення Дж. Локка і Т. Гоббса) осмислення свободи інтегровано до загального контексту політичних і соціальних теорій. Водночас розроблення цієї теми невід'ємно пов'язано із тлумаченням самої здатності бути людиною (І. Кант, Й. Г. Фіхте, С. К'еркеґор, М. Бердяєв).

Важливим напрямом розв'язання проблеми свободи є з'ясування її статусу в контексті природничих і загальнонаукових розвідок. Серед теорій, присвячених про-

блемі свободи зазвичай розрізняють детерміністичні й індетерміністичні, але іноді ми зустрічаємо й менш поширені визначення, наприклад, інкомпатибілізм і компатибілізм за визначенням Л. Свендсена [7, с. 68–88].

Одна з популярних сучасних галузей наукового знання – синергетика, є також показовим прикладом розвитку зазначеного напрямку, де свобода вже не постає як властивість суто людського, а розуміється як об'єктивний чинник причинно-наслідкового зв'язку у природних і відтворених в умовах експерименту подіях.

Відкритим і дискусійним є питання про те, чи належить свобода до універсальних концептів, що неминуче мають бути складовою кожної філософської культури [2]. Ілюстрацією цього став круглий стіл "Проблема свободи у східних філософіях" [10], що відбувся в Інституті філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (2018), де висловили припущення, що в індійській філософській традиції свобода – це, передовсім, практична мета (мокша, нірвана тощо). Це слід розуміти як: "граничний людський досвід, який, фактично, є метафізичним у прямому сенсі слова, абсолютним, трансцендентним, досконалим, а отже, парадоксальним і максимально апофатичним" [10, с. 9], а в історії китайської філософії засадничим, у цьому контексті слід визнати тлумачення даоського мислителя Чжуан-цзи, який розробив "...тему свободи як можливості слідувати своїй власній природі" [10, с. 12]. В обох випадках свобода постає як бажана мета, досягнення якої вимагає зусиль, а у філософських культурах Заходу, найімовірніше, завдяки визначальному впливу релігії (не лише християнства, але й ісламу та іудаїзму) свободу часто розглядають як атрибутивну властивість людини, що може призвести як до бажаних, так і цілковито небажаних наслідків.

Констатувавши оманливість поширеного в сучасному "дискурсі обивателя", тлумачення свободи свавіллям, тобто необмеженою здатністю втілювати будь-яку примху й бажання, Його Всесвятість Патріарх Варфоломій I визнав, що свобода "є джерелом найбільшої гідності й причиною найбільших страждань" [3, с. 216]. "Утеча від свободи" – спокуса, що посилюється "самотністю" і страхом людини, що почувается залишеною напризволяще "сам на сам" з абсурдністю і несправедливістю плину подій. Розпач Сартрського героя, який "був сам посеред огрому страшної тиші, без помочі й вибачення, засуджений раз і назавжди без можливості виправдання, приречений назавжди бути вільним" [6, с. 169], на перший погляд, є відлунням релігійного догмата про особливість людської природи, прикутої до "свободи", але розуміння її "тягарем" породжено якраз почуттям самотності й безпорадності саме людини безвірної. Натомість ми, як пропонує Л. Свендсен: "маєм бути вдячними за нашу свободу, бо ця свобода – те, що відрізняє нас від усіх інших тварин" [7, с. 315].

Свобода втомлює і лякає відповідальністю. Е. Фромм [9], спираючись на поняття соціального характеру як динамічної адаптації людського ества до змін у соціальних умовах життя та до тих вимог, які висуває щодо нього соціум, визначив потребу позбавитися свободи ознакою сучасної людини, а отже, конкретно-історичним феноменом, який не варто визнавати абсолютно універсальним, тобто притаманним кожній культурі та традиції. Залежно від того, як саме ми будемо тлумачити свободу: чи атрибутивною кожній людині чи зумовленою соціальним середовищем, заданою як основа, якої не позбутися чи, навпаки, далекою метою, що вимагає чималих зусиль для досягнення, так і буде відбуватись її осмислення нами. Невичерпність і бага-

тогранність цієї теми вражає, та незалежно від теоретичних засновків "ми повинні й далі просуватися до невідомого, відчуваючи непевність і небезпеку, використовуючи наш розум, щоб планувати, наскільки це можливо, як нашу безпеку, так і нашу свободу" [5, с. 225].

Віра у справедливість і милосердя Всевишнього – бажана опора, що здатна втримати людину і людство загалом у крихкій рівновазі наших сподівань і наших можливостей. Як зауважив М. Попович: "Норми релігійної поведінки у християнстві зливаються в одне ціле з нормами моральності, але правові норми відділено від моралі й культу. Злочин і кару відділено від гріха й покаєння" [4, с. 514]. Віра – "фортеця" особистості, що здійснює свою свободу з оперттям і сподіванням на справедливість і милосердя Творця. Імовірність помилки в дії механізмів соціальної оцінки вчинків індивіда – добре відома тема філософського осмислення в історії філософії Західного світу. Позиція християнина відкриває перспективу неспотвореного тиском недосконалої і вразливої соціальної легітимності, достеменної свободи особистості, що полягає в першочерговості відповідальності перед Богом, а не перед людьми. Водночас життя в соціумі завжди передбачає певну нормативність як орієнтир узгодження інтересів і потреб людей. Спокуса "відлюдної" позиції для християнина – несе ризики "злочину – невтручання". Проголошені в ранній духовній літературі християнського Сходу заклики до покори й самозречення можуть бути трактовані як заклики до пасивного і відстороненого життя, але, на думку Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I: "Зрікатися та жертвувати – означає відкинути гордість, пристрасті й егоїстичні бажання та здобувати протилежні їм чесноти, а саме: любов і великодушність" [3, с. 315]. Роль церкви в суспільстві – динамічна й історична, а її визначення – висока відповідальність Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I, та справа кожного долученого до неї вірянина. Релігія "має бути невіддільною від ідеології сучасного суспільства, має пристосовуватись до умов демократії, знатися на деталях сучасної юридичної теорії й цікавитися повсякденним життям громадян" [3, с. 304].

Як слушно зауважив Ч. Тейлор: "Релігія чи її відсутність – тепер переважно приватна справа" [8, с. 13], і США як країна з однією з найдавніших історій відмежування держави від Церкви, де, однак, відстежується найвищий рівень поширеності щирої релігійності громадян, є яскравим прикладом того, що свобода віросповідання аж ніяк не є нездоланною перешкодою для достеменної віри.

Аргументація й обґрунтування правомірності тих чи інших моральних принципів, що мають бути орієнтиром для суспільства загалом, без апеляції до певного авторитету і лише на засадах раціонального пояснення – одне з найскладніших і найнагальніших завдань сучасної філософії. Секулярність сучасних країн Європи – джерело ризиків у тій ситуації, коли традиція, сформована в річці релігійної легітимності суспільної моралі, стає предметом критики і спростування з боку прибічників інших культур. Моральні приписи, що приймаються певним суспільством "за звичкою", ефективні лише доти, доки не з'являється необхідність узгодити їх із потребами представників тих спільнот, які мають інший історичний і релігійний досвід. Як зауважив Його Всесвятість Патріарх Варфоломій I: "...пошуки діалогу та миру спонукають до радикального перегляду того, що стало нормативним способом виживання та самозахисту в нашому світі" [3, с. 313]. Непроблематична очевидність універсальних концептів добра і зла, попри розма-

їття їхньої інтерпретації, є достатньою підставою для можливості консенсусу у справі визначення загальнозначущих для людства загалом моральних та етичних орієнтирів, але історична практика ХХ ст. засвідчила вразливість такого "етичного раціоналізму". Міжкультурний діалог вимагає також і діалогу міжрелігійного: "Ми стоїмо, можливо, перед найбільшим викликом в історії людства: перед можливістю повалити стіну, що розділяє Схід і Захід, мусульман і християн, усі релігії світу, усі цивілізації та культури" [3, с. 312].

Розвиток православного богослов'я, як свідчить доповідь Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I, здатен відкрити нові обрії єднання людства довкола метацінностей любові й віри: "...найвищим виявом свободи є любов" [3, с. 217]. Глибина цього почуття здатна знайти відгук у серцях людей незалежно від їхньої культурної ідентичності та раціональної аргументації на користь того чи іншого рішення. З достеменною любові до Бога та потреби у Його справедливості народжується віра, що здатна перевершити нищівні людських конфліктів і злочинів: "Жодна людина, жодне переконання, жодна інституція і навіть жодна релігія не може претендувати на те, що вона має повноту Бога. І звісно, жодна людина, жодне переконання, жодна інституція і жодна релігія не має права судити чи карати інших, з огляду на своє розуміння Бога" [3, с. 218]. В основі такого шляху лежить смиренне визнання "обмеженості розуму" та необхідності глибокого уважного і неквапливого діалогу. Визнання свободи "Іншого" – умова "свободи" власної. В осмисленні тайни богоподібної людської особистості Його Всесвятості Патріарх Варфоломія I наголосив: "...ми говоримо про людину апофатично – майже так само, як апофатично говоримо й про Бога." [3, с. 220]. Свобода людини – це вияв того, що її створено за образом і подобою Бога, вона можлива завдяки абсолютній і безумовній свободі Творця, осягнення якого перевершує здатність людини до судження.

Настанова Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I, що "... релігія має зберегти за собою пророчу роль – здатність ясно і критично пояснювати сучасні проблеми, будити сумління людей, повертати їх до духовного бачення світу" [3, с. 282], особливо актуальна для країн Східної Європи, де відбулася примусова секуляризація внаслідок трагічних подій ХХ ст. Як слушно зауважив Х. Казанова, специфіка релігійного відродження, що настало в нашій країні після руйнації комуністичного СРСР, полягає в тому, що воно "... супроводжується унікальним розвитком релігійного плюралізму" [4, с. 10]. Специфіка історичного досвіду українців, коли ситуація "внутрішньої еміграції" для багатьох стала єдиним порятунком від усебічного тиску і примусу з боку державних механізмів імперських уніфікації й упокоєння як у Російській імперії, так і в СРСР, цілком імовірно й стала тим чинником, що сформував у нас схильність до толерування різних релігій і культур. Той, хто повною мірою зазнав пригнічення власної свободи, має шанс до глибшого розуміння неприйнятності перетворення релігії на джерело дискримінації та гоніння. Слова

Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I близькі українцям. Шануючи свободу "Іншого", ми, водночас, здобуємо право вимагати шану до власної свободи.

Проголошена в декларації про справедливість і права людини, прийнятій на III Всеукраїнській передсоборній конференції, організованій Вселенським патріархатом 1986 р., рівність і цінність кожної людини фактично відкрила "браму" православ'я для людства загалом й означила його суголосність із головними засадами ідеї "Відкритої Європи".

Позиція Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I – приклад того, як релігія із джерела конфлікту здатна стати запорукою примирення. Достеменною свободою особистості – запорукою визнання свободи "Іншого" та необхідна умова відповідальної позиції індивіда, здатного до конструктивних й ефективних кроків на шляху розв'язання нагальних проблем людства.

Список використаних джерел

1. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія): філос. нарис. Київ: ПАРАПАН, 2001. 240 с.
2. Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2017. 264 с.
3. Патріарх Варфоломія I. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Київ: Дух і літера, 2011. 360 с.
4. Попович М. В. Філософія свободи = философия свободы. Харків: Фолю, 2018. 524 с.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / пер. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 494 с.
6. Сартр Ж.-П. Шляхи свободи. Трилогія. Ч. 1: Зрілий вік. Київ: Юніверс, 2006. 384 с.
7. Свендсен Л.-Фр.-Г. Філософія свободи. Київ: Ніка центр, 2016. 336 с.
8. Тейлор Ч. Секулярна доба. Кн. 1 / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2018. 664 с.
9. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2019. 288 с.
10. Проблема свободи у східних філософіях: Теоретичні та екзистенційні виміри / О. Ярош, С. Капранов, Ю. Завгородній, О. Кіхно. *Філософська думка*. 2018. С. 6–20.

References

1. Hors'kyi V. S. Filosofiya v ukraïns'kii kul'turi: (metodolohiia ta istoriia). Filosofs'ki narysy. K., Tsentr praktychnoi filosofiï, 2001. 236 s.
2. Kazanova Kh. Po toy bik sekulyaryzatsiï: relihiina ta sekulyarna dynamika nashoi hlobal'noi doby / Per. z anhł. O. Panycha. K.: Dukh i litera, 2017. 264 s.
3. Patriarkh Varfolomiy. Vich-na-vich iz Taynouy. Pravoslavne khrystyanstvo u suchasnomu sviti / Per. z anhł. K.: Dukh i litera, 2011. 360 s.
4. Popovych M. V. Filosofiya svobody=fylosofiya svobody. Kharkiv: Folio, 2018. 524 s.
5. Popper K. Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy. Tom 1. / Perekl. z anhł. O. Kovalenka. K.: Osnovy, 1994. 444 s.
6. Sartr Zh-P. Shlyakhy svobody. Trylohiya. – Ch. 1: Zrilyi vik. K.: Yunivers, 2006. 384 s.
7. Svendsen L.-Fr.-H. Filosofiya svobody/ per. z norv. K.: Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
8. Taylor Ch. Sekulyarna doba. Knyha persha/ Vyd. druhe. – Per. z anhł. O. Panycha. K.: Dukh i litera, 2018. 664 s.
9. Fromm E. Vtecha vid svobody/ perekl. z anhł. M. Yakovleva. Kharkiv: Knyzhkovyy Klub "Klub Simeynoho Dozvillya", 2019. 288 s.
10. Problema svobody u skhidnykh filosofiakh: Teoretychni ta ekzystentsiyni vymiry / O. Yarosh, S. Kapranov, Yu. Zavorodnyi, O. Kikhno. *Filosofs'ka dumka*. 2018. № 4. S. 6–20.

Надійшла до редколегії: 21.10.21

А. В. Гнатовская, канд. филос. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ОСМЫСЛЕНИЕ СВОБОДЫ В ПРАВОСЛАВНОМ БОГОСЛОВИИ ЕГО ВСЕСВЯТОСТИ ПАТРИАРХА ВАРФОЛОМЕЯ I

Посвящено осмыслению свободы в богословии Вселенского патриарха Варфоломея I. Очерчены основные направления разработки этой темы в истории философских и теологических теорий. Раскрыт общий контекст христианского вероучения, являющийся источником проблематики свободы в западном мире. Указано на альтернативные ракурсы ее осмысления в восточных философиях, где свобода предстает, прежде всего, желанной целью, достижение которой требует усилий, в противовес сформированному на основе авраамических религий толкования свободы как дарованного Богом атрибутивного свойства человека, которое является

условиєм як гріха так і спасення. Определена специфика современного толкования свободы в условиях доминирования секулярности и продемонстрирована актуальность позиции Патриарха, соответствующая наиболее острым проблемам современного человечества. Раскрыт мотив "бегства от свободы" в культурах Запада и объяснены причины его возникновения. Обосновано, что позиция Вселенского патриарха Варфоломия – пример того, как религия способна стать залогом примирения между конфессиями и межкультурного консенсуса.

Ключевые слова: свобода, вера, православное богословие, секулярность, апофатика, межконфессиональный диалог.

Hanna Hnatovska, PhD of Philosophical Sciences, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

UNDERSTANDING FREEDOM IN THE HIS ALL-HOLINESS ECUMENICAL PATRIARCH BARTHOLOMEW'S I ORTHODOX THEOLOGY

The article is devoted to the content of the understanding of freedom in the Ecumenical Patriarch Bartholomew's I theology. The path of personal comprehension and comprehension of freedom, which became one of the core foundations of the development of philosophical thought of the "Western world". It is difficult to find in the list of prominent thinkers of the history of Western philosophy from the beginning of our era someone who would not devote his efforts to understand freedom in accordance with a certain perspective of its problematization. The main directions of development of this topic in the history of philosophical and theological theories are outlined. The general context of Christian doctrine, which is the source of the problems of freedom in the "Western world" is revealed. The alternative angles of its understanding in Eastern philosophies where freedom appears, first of all, as a desirable goal, the achievement of which requires efforts, as opposed to the interpretation of freedom based on Abrahamic religions of God-given attributive property of human, which is a condition of both sin and salvation, are pointed out. The specificity of the modern interpretation of freedom in the conditions of secularism domination is determined, and the actuality of the Patriarch's position, which corresponds to the urgent challenges faced by humanity today, is clarified. The motive of "escape from freedom" in the cultures of the West is revealed, and the reasons for its emergence are clarified.

Contrary to popular prejudice, according to which theology is always a factor of "conservation" and "dogmatization" of thought, Orthodox theology reflects modernity and illustrates both the depth of the historical duration of the Christian paradigm and the modern peaks of its development. Not only Ecumenical Patriarch Bartholomew I revealed the spiritual tradition of Orthodoxy, but also outlined possible ways to overcome the most pressing problems that require humanity to take responsibility for compliance with social justice and the protection of the natural environment. It is argued that the Ecumenical Patriarch Bartholomew's I position is an example of how religion from the source of conflict can become a guarantee of interfaith reconciliation and intercultural understanding. The development of Orthodox theology, as evidenced by Patriarch's works, is able to open new horizons of human unity around the meta-values of love and faith. Man's freedom is a manifestation of the fact that it was created in the image and likeness of God, it is possible thanks to the absolute and unconditional Freedom of the Creator, the comprehension of which exceeds man's ability to judge. True freedom of the individual is a guarantee of recognition of the "other's" freedom, and a necessary condition for a responsible position of an individual, capable of constructive and effective steps towards solving the urgent problems of mankind.

Keywords: freedom, faith, Orthodox theology, secularity, apophatics, interfaith dialogue.